

Deel 1

De tijd van de schoolstrijd

Dr. L.D. van Klinken

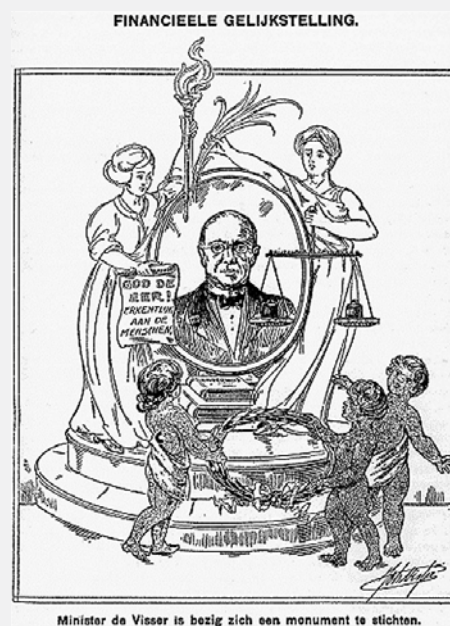
De schoolstrijd

We beginnen dit boek met de schoolstrijd. Na een kort overzicht van de geschiedenis van de strijd om een ‘School met den Bijbel’ gaan we in op de activiteiten die ledeboerianen en kruisgezinden op onderwijsgebied ontplooid hebben. Zij vormen een bevolkingsgroep die in de twintigste eeuw deel zal gaan uitmaken van de gereformeerde gezindte en hun scholen kunnen beschouwd worden als voorlopers van de huidige reformatorische scholen. Toch is tot op heden in de gangbare geschiedenisboeken aan hun geschiedenis nauwelijks aandacht besteed. Ten slotte gaan we in op de wederwaardigheden van de christelijke onderwijzers in deze periode voor 1917, met opnieuw de focus op hen met wie we ons als reformatorisch volksdeel nauw verwant weten.

Op 1 december 1917 is het zover. De enige maanden eerder door het parlement aanvaarde wijzigingen van de Grondwet treden in werking. Een belangrijke grondwetswijziging betreft het onderwijs. Voortaan zal de overheid het bijzonder onderwijs ‘naar denzelfden maatstaf’ bekostigen als het openbaar onderwijs. Het betekent het einde van een periode die de geschiedenisboeken in zal gaan als ‘de schoolstrijd’.

Het begin van de schoolstrijd

Op maandag 10 november 1834 verzamelen zich in het achterhuis van Willem Snippe in het Drentse Smilde twintig leerlingen. Gezeten in acht banken krijgen ze les van meester Douwe van der Werp. De school is een initiatief van een aantal ouders die zich in navolging van hun geloofsgenoten in Ulrum heb-

De hervormde kerk in Smilde.

ben afgescheiden van de Hervormde Kerk. Een lang leven is de school evenwel niet beschoren. Aan het eind van dezelfde week, op vrijdag 14 november 1834, wordt deze op last van de burgemeester van Smilde gesloten, omdat de noodzakelijke vergunning van het gemeentebestuur ontbreekt. De teleurgestelde ouders wenden zich tot koning Willem I met het verzoek om 'vrijheid van het schoolonderwijs'. Op grond van de afgelegde belofte bij de doop van hun kinderen vragen ze toestemming om een eigen school te mogen

Koning Willem I.

Douwe van der Werp.

beginnen 'opdat wij zonder bevelking onzer gewetens onze kinderen kunnen laten onderwijzen'. De koning beschikt echter afwijzend. Men zou de vergeefse schoolstichting in Smilde als het begin van de schoolstrijd kunnen beschouwen.

Groen van Prinsterer teleurgesteld

Ook elders in het land probeert men een School met de Bijbel te stichten. In 1844 komt in Nijmegen, dankzij een wat milder politiek klimaat, de eerste

De eerste protestants-christelijke lagere school komt in Nijmegen van de grond.

protestants-christelijke school van de grond. Weldra komen er ook christelijke scholen in Nijkerkerveen en Amsterdam. Vooral vooraanstaande figuren uit het Réveil spelen bij het stichten van deze scholen een belangrijke rol.

Mr. G. Groen van Prinsterer doet in de Tweede Kamer diverse pogingen om te komen tot een christelijke staatsschool met de mogelijkheid van splitsing naar gezindte. Zijn pogingen lijden echter allemaal schipbreuk. Het heeft hem uitermate leed gedaan dat de door minister J.J.L. van der Bruggen in 1857 ingediende onderwijswet door het parlement wordt aangenomen. Naar de mening van Groen krijgt nu

Groen van Prinsterer.

Minister Van der Bruggen.

de volksschool een neutraal karakter. De minister bestrijdt dat en is ervan overtuigd dat er sprake is van 'positieve neutraliteit' dankzij de gemeenschappelijke christelijke grondslag van de maatschappij.

Meester Fransen uit Vlissingen geeft in 1873 naast de gewone schooltijden dagelijks in de middagpauze wiskundeles en vier keer per week les op de avondschool. Bovendien ziet hij ook nog kans om een studie te volgen!

Kuyper mobiliseert

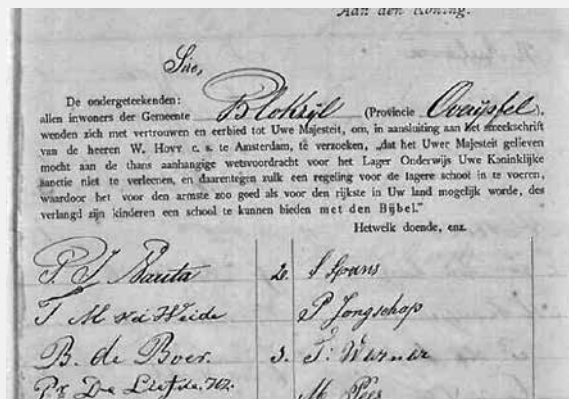
Dankzij de wet van 1857 wordt het door het vervallen van de noodzakelijke toestemming van de overheid wel gemakkelijker om een eigen school te stichten. Het aantal protestants-christelijke scholen neemt vanaf nu gestadig toe en in 1874 telt ons land inmiddels 137 protestants-christelijke scholen. Ze gaan hoofdzakelijk uit van plaatselijke afgescheiden of behoudende hervormde gemeenten. Op lokaal niveau kan de aanwezigheid van een christelijke school tot felle tegenstellingen onder de bevolking leiden. De vraag of vanwege het neutrale karakter van de volksschool de Bijbel er gebruikt mag worden, kan namelijk de gemoederen behoorlijk verhitten.

Na het overlijden van Groen van Prinsterer in 1876 krijgt Abraham Kuyper de leiding in de schoolstrijd. Hij mobiliseert de kleine luiden met zijn leus 'de school aan de ouders'. Dat wordt onder meer duidelijk zichtbaar in 1878. Het ministerie-Kappeyne van de Coppello komt in dat jaar met een wetsvoorstel dat de eisen waaraan de christelijke scholen moeten voldoen behoorlijk aanscherpt. Kuyper mobiliseert zijn achterban en komt met een tegenactie in de vorm van een volkspetitionnement. Hoewel de wet wordt aangenomen is het effect van deze actie wel dat de onderwijskwestie vanaf nu nadrukkelijk op de politieke agenda staat.

Bovendien weet Kuyper de door het volkspetitionnement opgeroepen krachten te bundelen in de Unie 'Een School met den Bijbel'. De Unie heeft als doel de hele breedte van het protestants-christelijk onder-

Abraham Kuyper.

Volkspetitionnement.

wijs financieel te ondersteunen. Daartoe wordt ieder jaar de landelijke Uniecollecte gehouden. Inmiddels zijn er ook drie onderwijsorganisaties actief.

Uit de Haagsche Courant, 19 augustus 1885.

De grootste is de Vereniging voor Christelijk Nationaal Schoolonderwijs (CNS). Omdat de afgescheidenen de grondslag van CNS te breed vinden, richten ze in 1868 een eigen vereniging op: de Vereniging voor Gereformeerd Schoolonderwijs (GSO). De derde organisatie, de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs (VCV), is nauw verbonden aan de Nederlandse

Alblasterdam – CNS-school.

Hervormde Kerk. Ook de onderwijzers hebben al snel hun eigen organisatie. In 1854 gaan ze over tot stichting van de Vereniging van Christelijke Onderwijzers in Nederland (VCO).

Ondanks het feit dat de ouders van leerlingen van de christelijke school via de belasting bijdragen aan de instandhouding van de openbare school en bovendien uit eigen middelen het door hen begeerde onderwijs zelf moeten bekostigen, blijft het aantal christelijke scholen gestadig groeien.

Ondertussen zwakt in het parlement ter linkerzijde langzamerhand de tegenstand tegen subsidiëring van het bijzonder onderwijs af. Dankzij de medewerking van liberale Kamerleden stemt een Kamermeerderheid in 1889 voor het wetsvoorstel van het ministerie-Mackay. De overheid gaat voortaan een deel van de kosten van het christelijk onderwijs vergoeden.

Baron Mackay.

Uit de instructie (1909) voor de collectanten van de christelijke scholen in Rotterdam: 'De Collectanten zijn gekleed in donker kostuum en zwarten hoed, 2 aan 2, gaan huis aan huis.'

Het einde van de schoolstrijd

Na 1889 verandert het karakter van de schoolstrijd. Niet langer staat nu de vraag centraal óf de staat het bijzonder onderwijs dient te subsidiëren, maar tot op welke hoogte en op welke wijze dat moet gebeuren. Binnen het christelijk onderwijs wordt echter ook gediscussieerd over de vraag of door het aanvaarden van subsidie de invloed van de staat het karakter van de christelijke school zal aantasten. Als in 1917 het parlement tot financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs besluit, is dan ook niet iedereen onverdeeld gelukkig. Bovendien is de christelijke staatsschool, het ideaal van Groen van Prinsterer, verder weg dan ooit.

Met dit besluit komt er een einde aan de schoolstrijd, al zal het nog tot 1920 duren voordat de financiële gelijkstelling, uitgewerkt in de Lager Onderwijswet, werkelijkheid wordt. Inmiddels zijn er dan ruim 900 christelijke scholen in ons land.

Lager Onderwijswet 1920.

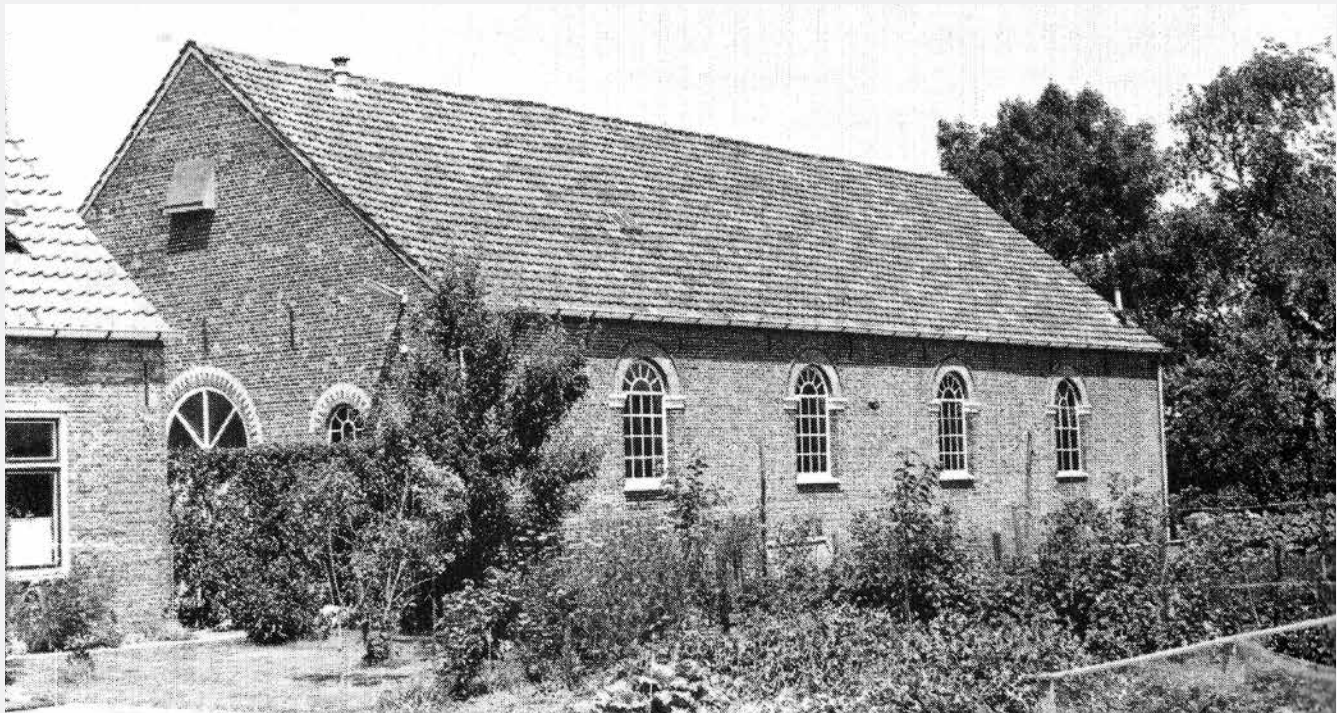
De schoolstrijd van ledeboerianen en kruisgezinden

De bekende boeken over de schoolstrijd, zoals bijvoorbeeld *De geschiedenis van het Protestants-Christelijk Onderwijs* van D. Langedijk of *Memorietafel van het Christelijk Onderwijs* van T.M. Gilhuis schenken bijna allemaal uitsluitend aandacht aan de activiteiten op onderwijsgebied van afgescheidenen, behoudend hervormden en gereformeerden. Ledeboerianen en

kruisgezinden hebben zich echter in de tijd van de schoolstrijd ook ingezet voor een eigen school. Omdat het getalsmatig over een zeer kleine bevolkingsgroep gaat, betreft het maar enkele scholen. Een voorbeeld is de school van ds. Daniël Bakker in 's-Gravenpolder.

De school van ds. Bakker

De landbouwer Daniël Bakker onderneemt als oefenaar van de ledeboeriaanse gemeente van 's-Gravenpolder in 1862 de eerste poging om tot stichting van een eigen christelijke school te komen. Hij koopt in

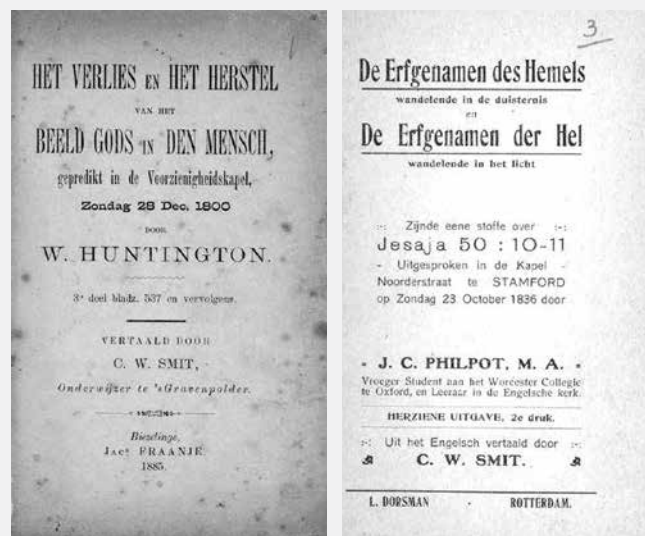
De kerk van ds. Bakker.

De examens voor onderwijzer zijn openbaar. De kwekeling Willem van de Hulst krijgt de opdracht: 'Ga naar 't examen. Als je rustig en netjes binnenkomt, jaagt niemand je weg. Luister scherp en schrijf de vragen die daar gedaan worden op in het cahier. Van de antwoorden behoef je je niets aan te trekken. Om de vragen is het te doen.' En die vragen worden gebruikt voor examentraining!

dat jaar een gebouw met de bedoeling er een school in te beginnen. Hij kan echter geen onderwijzer vinden die in leer en leven met hem overeenstemt en de leiding van de school op zich wil nemen. Na twee jaar zoeken vindt oefenaar Bakker eindelijk een kandidaat. Het is de drieëntwintigjarige Cornelis Willem Smit. Helaas kan het aangekochte gebouw niet als school in gebruik worden genomen want meester Smit bezit de vereiste bevoegdheid niet. Smit heeft wel de bevoegdheid voor hulponderwijzer, maar voor het geven van schoolonderwijs is de rang van hoofdonderwijzer vereist en deze bezit Smit niet. Het moet voor Bakker een hele teleurstelling geweest zijn. Als hulponderwijzer is Smit wel bevoegd tot het geven van huisonderwijs. Onder huisonderwijs verstaat de wet van 1857 'onderwijs dat wordt gegeven aan kinderen van ten hoogste drie gezinnen gezamenlijk in de woning van het hoofd van een dier gezinnen'. Noodgedwongen gaat Smit nu in huisonderwijs voorzien.

De inmiddels predikant geworden Bakker blijft echter uitzien naar volwaardig schoolonderwijs. In 1866 legt hij zijn noden voor aan de afgevaardigden van zijn gemeenten, in kerkelijke vergadering bijeen in Stad aan 't Haringvliet. De vergadering besluit, gedachtig aan de Bijbelse vermaning elkanders lasten te dragen, meester Smit financieel in staat te stellen om voor de bevoegdheid van hoofdonderwijzer te gaan studeren. Een jaar later heeft Smit de zo vurig begeerde bevoegdheid.

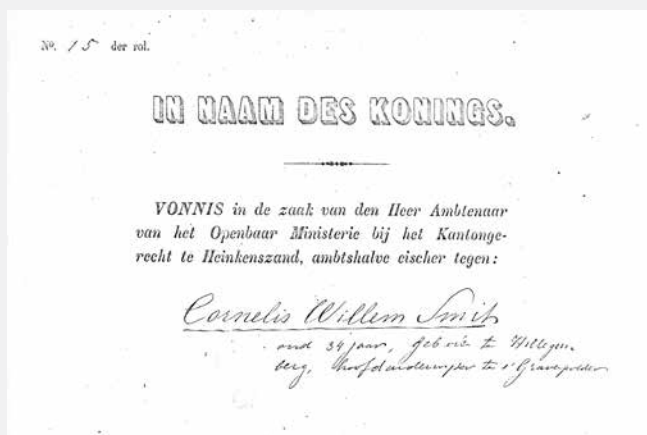
In januari 1868 wordt eindelijk het al zes jaar leegstaande gebouw ingericht als schoollokaal en heeft de

Meester Smit vertaalde in eigen tijd preken van W. Huntington en J.C. Philpot uit het Engels.

ledeboeriaanse gemeente van 's-Gravenpolder een eigen school. Een lang leven is de school niet beschoren, want op 1 mei 1873 wordt hij op last van hogerhand gesloten. De burgemeester constateert namelijk op die dag dat noch meester Smit noch zijn leerlingen voldoen aan de van kracht geworden wettelijke bepaling dat ze ingeënt dienen te zijn tegen de koepokken. Het schoolhouden wordt verboden en Smit wordt veroordeeld tot een boete.

Noodgedwongen gaat Smit opnieuw huisonderwijs geven. In 1882 deelt het gemeentebestuur desgevraagd aan Gedeputeerde Staten van Zeeland mee: 'Zij hebben een eigen onderwijzer, den heer Smit, die van 's morgens tot 's avonds van het eene gedeelte van

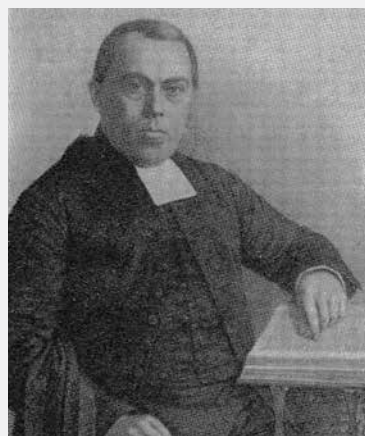

Meester Smit wordt veroordeeld tot een boete.

's-Gravenpolder naar het andere wandelt om de 51 kinderen der afgescheidenen bij beurten les te geven.' Meester Smit houdt het nog vol tot 1888 en dan komt er ook aan het huisonderwijs in 's-Gravenpolder een einde.

Op meerdere plaatsen

Op meerdere plaatsen waar een ledeboeriaanse of kruisgezinde gemeente is, probeert men in eigen onderwijs te voorzien. In Sint-Philipsland gaat de ledeboeriaanse gemeente onder leiding van haar predikant Pieter van Dijke over tot schoolstichting. Het gevolg is leegloop van de openbare school. De burgemeester doet daarop het voorstel om de noodlijdende openbare school te laten fuseren met de groeiende en bloeiende ledeboeriaanse school. De onderhandelingen met de kerkenraad verlopen voorspoedig en op 1 januari 1862 wordt de christelijke school van Sint-

Ds. Pieter van Dijke.

Philipsland omgezet in een openbare christelijke school, uitgaande van de burgerlijke gemeente. Een unicum voor Nederland.

Ook ds. L.G.C. Ledeboer onderneemt actie in zijn gemeente Benthuisen. Daar voorziet men in huisonderwijs, wellicht ook omdat een bevoegd hoofdonderwijzer niet te vinden is. De onderwijzer die huisonderwijs geeft, mist echter de bevoegdheid van hulponderwijzer, een noodzakelijke voorwaarde voor het geven van huisonderwijs. De burgemeester maakt dan ook al snel een eind aan deze vorm van onderwijs en de illegale onderwijzer wordt veroordeeld tot een boete.

In Rotterdam krijgen de kruisgezinden in 1848 het verzoek van de afgescheidenen om samen een school te stichten. Ze wijzen echter de samenwerking van de hand en besluiten 'in eenvoudigheid maar onder ons zelve een school op te rigte'. Op 1 december 1850

De schoolopziener komt op bezoek bij meester Van der Kooi: 'Bij zijn eerste bezoek sloop hij in gebukte houding mijn schoolramen voorbij, zoodat ik alleen zijn hoogen hoed kon zien dansen.'

opent de Rotterdamse kruisgezinde herder en leraar C. van den Oever de eigen school.

Evenals voor de afgescheidenen in Smilde is ook voor de ledeboerianen en de kruisgezinden de doopbelofte de reden om, ondanks alle moeilijkheden, te streven naar een eigen school. Men is bereid zich offers te getroosten, vanwege 'de belofte die elke ouder voor dat Hooge Goddelijke Wezen heeft afgelegd', zoals ds. Bakker het eens verwoordde.

Vaccinatieplicht

Als gevolg van de vaccinatieplicht is er in 1873 een eind gekomen aan de school van ds. Bakker in 's-Gravenpolder. Kinderen van ouders die principiële bezwaren tegen inenting hebben, zijn daardoor lange tijd van lager onderwijs verstoken gebleven. Een bekend voorbeeld is ds. J. Fraanje. Hij heeft als gevolg van de verplichte vaccinatie als jongen nooit op een school gezeten. Op latere leeftijd heeft hij nog wel lezen geleerd, maar voor het schrijfwerk bleef hij aangewezen op hulp van zijn vrouw en kinderen.

Ds. Bakker heeft in 1881 de minister van Binnenlandse Zaken nog een bezwaarschrift geschreven, waarin hij geprotesteerd heeft tegen de 'dwangwet der vaccine'. Ook G.H. Kersten heeft als oefenaar van de kruisgezinden in Meliskerke op het eiland Walcheren in 1906 een protestactie op touw gezet tegen de vaccinatieplicht. Hij verzamelt in korte tijd ruim tweeduizend handtekeningen, echter zonder resultaat. De regering handhaaft de vaccinatieplicht. Om de bezwaarde ouders van zijn gemeente tegemoet te komen, voorziet Kersten, die de bevoegdheid voor onderwijzer heeft,

Ds. C. van den Oever.

Ds. J. Fraanje.

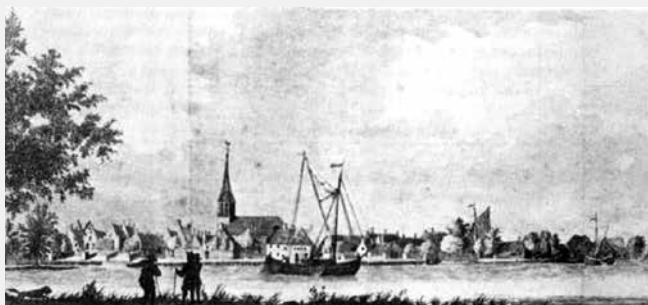
Ds. G.H. Kersten, kort na zijn bevestiging in Meliskerke.

voor de kinderen van deze ouders een aantal jaren in huisonderwijs.

De zorgen van de kruisgezinden

De kruisgezinden komen landelijk regelmatig in algemene vergadering bijeen. Een enkele maal komt ook het onderwijs ter sprake.

In 1848 is dat voor het eerst. De afgevaardigden zijn dan bijeen in Zwartsluis. Er komt een brief aan de orde van een lid uit Zalk, een klein plaatsje in de buurt van Kampen. De brieven-schrijver stelt voor om bij koning Willem II aan te dringen op vrijheid van onderwijs. De scribent heeft een goed gevoel voor de politieke verhoudingen. De liberalen onder aanvoering van Thorbecke dringen immers aan op een grondwet met onder andere het recht op vrijheid van onderwijs. De afgevaardigden beseffen dat het nu het moment is om de koning onder de aandacht te brengen dat de kerken uitzien naar de mogelijkheid eigen scholen te stichten. Weliswaar op eigen kosten, maar die heeft men er graag voor over. Ds. C. van den Oever krijgt de opdracht om een verzoekschrift

Gezicht op Zwartsluis.

Mr. J.R. Thorbecke.

op te stellen dat gericht is aan de koning 'om eene aanvraag te doen om vrijheid van het schoolwezen in het lager onderwijs'. Het verzoekschrift is echter nooit verzonden, want op de algemene vergadering van 1849 deelt ds. Van den Oever mee 'dat zulks onnoodig was geworden door de wijziging of herziening der Grondwet'. Onder druk van de omstandigheden heeft de koning inmiddels toegestemd in een nieuwe grondwet, waarin bepaald wordt dat het geven van onderwijs vrij is.

Op de algemene vergadering van 1850 ligt er een brief van J. Giezolf, lid van de gemeente in Zwartsluis. Scriba ds. W.H. van Leeuwen notuleert dat de brief gaat over 'het schoolwezen, hoe dat er klage bestond, dat daarmede geen werk wierde gemaakt'. Jammer dat

Een geheimpje uit Mijnsheerenland.

'Een deur met een klink, in den versten hoek van het lokaal, gaf zonder eenige voorruimte toegang tot zeker gelegenheidje van nog geen twee kubieke meter, welk gelegenheidje hing over een sloot, waarin het water niet stromend was.'

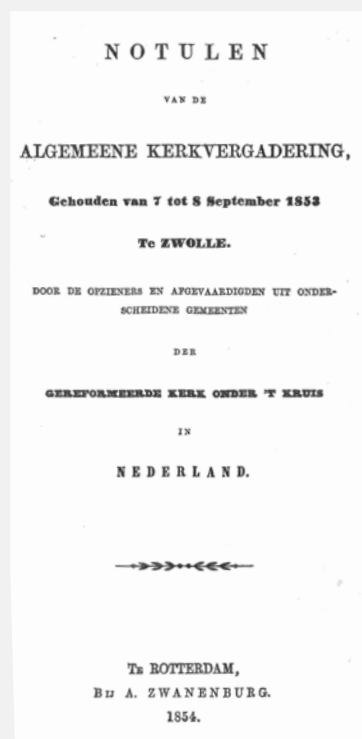
de scriba geen weergave van de beraadslagingen geeft. Hij vermeldt slechts het besluit dat genomen wordt: 'zoo is dit aan het belang der Gemeenten zelve overgelaten om daarin te moeten voorzien'. In het besluit klinkt de onmacht door die de leden gevoelen om gezamenlijk iets te ondernemen. Getalsmatig stellen de kruisgemeenten nu eenmaal weinig voor.

Omdat de kruisgemeenten veelal te klein zijn om een eigen school in stand te houden, sturen de ouders de kinderen in een aantal gevallen naar de school van de afgescheiden kerk. In 1851 komt de vraag aan de orde of het ook goorloofd is de kinderen naar zo'n school te zenden, als bekend is dat de onderwijzer de Drie Formulieren van Enigheid niet ondertekend heeft. Blijkbaar zijn de afgescheiden broeders door de nood gedwongen geweest iemand te benoemen die kerkelijk niet met hen overeenstemt. Of is er sprake van een onderwijzer die tot afwijkende dogmatische inzichten gekomen is? We weten het niet. De afgevaardigden zijn echter beslist. Ze geven het advies om de kinderen in zo'n geval niet naar de school te sturen.

Op de algemene kerkvergadering te Zwolle, gehouden op 7 en 8 september 1853, blijkt dat oefenaar K. Smit uit Hasselt zijn kinderen naar de openbare school stuurt. Ouderling Kragt uit Zwartsluis maakt daar bezwaar tegen en verzoekt de afgevaardigden Smit terecht te wijzen. Smit vertelt echter dat er op de openbare school die zijn kinderen bezoeken geen boeken gebruikt worden die indruisen tegen Gods Woord, noch dat er iets behoeft geleerd te worden dat ermee strijdt. De afgevaardigden besluiten daarop niet aan het verzoek van Kragt te voldoen. Ze vinden het,

Scriba ds. W.H. van Leeuwen.

zolang er geen eigen school is, beter ‘om de kinderen alzo te laten onderwijzen, dan in hunne jeugd langs de straat te laten verwaarlozen’.

De zorgen van de ledeboerianen

Van het verhandelde op de vergaderingen van de ledeboeriaanse gemeenten in de negentiende eeuw bezitten we slechts fragmentarische kennis, omdat lang niet alle verslagen van deze vergaderingen bewaard zijn gebleven. Uit de verslagen die nog te achterhalen zijn, blijkt dat ook bij de ledeboerianen het onderwijs een enkele maal een agendapunt is geweest.

Op de algemene vergadering die op 5 en 6 oktober 1853 gehouden is, komt het onderwijs op de openbare school ter sprake. Over dit onderwijs oordelen de afgevaardigden dat het schadelijk is voor kinderzielen, omdat het strijdig is met Gods Woord en de leer der vaderen. De vergadering draagt de ouderlingen van de gemeenten op om te zien naar mogelijkheden voor eigen onderwijs, want men kan niet anders doen dan de ouders ernstig ontraden hun kinderen naar de volksschool te sturen.

Blijkbaar is de stap naar de protestants-christelijke school te groot, want dat meer voor de hand liggend advies geeft men niet. Voor een eigen school is men immers in bijna alle gemeenten getalsmatig te klein van omvang. Of heeft men naar het voorbeeld van Benthuizen gedacht aan huisonderwijs?

In 1866 komt ook de vraag aan de orde wat het oordeel van de vergadering is in het geval kinderen van een ambtsdrager de openbare school bezoeken. De afgevaardigden staan, zo blijkt uit het antwoord, nog

Voor de afgevaardigden is de doopbelofte van groot gewicht.

steeds op het standpunt dat in 1853 ingenomen is en oordelen dat de ambtsdrager in een dergelijk geval ‘strafschuldig’ is. De doopbelofte is voor de afgevaardigden van zo groot gewicht dat ze liever zien dat de kinderen van de gemeente op gebrekvolle wijze door de ouders thuis worden onderwezen, dan dat hun onder een valse waarheid op de volksschool de nodige kennis bijgebracht wordt.

Examen voor de akte van hulponderwijzer (1887): ‘Van eene deeling in geheele getallen is het deeltal $4\frac{2}{3}$ maal zo groot als de deeler. Wat zal het quotiënt zijn, als men het deeltal met 5 maal de rest vermeerdert?’

De schoolmeesters

Vrome mannen

In 1858 zoekt het bestuur van de christelijke school in Dedemsvaart een hoofdonderwijzer. Er wordt een advertentie in het kerkelijk blad *De Bazuin* geplaatst, waarin een onderwijzer gevraagd wordt, die lust heeft om de jeugd in de vrees des Heeren op te voeden. De godsdienstige opvoeding is immers de kern van het christelijk onderwijs. Het bestuur van het Gereformeerd Schoolverband is eveneens van oordeel dat onderwijzers die willen werken op een christelijke school vrome mannen dienen te zijn, helder van hoofd en vast van hand, gezond in het geloof en onbesproken van levenswandel. Met onderwijsminister De Visser is men ook algemeen van oordeel dat door de persoonlijkheid van de onderwijzers de waarde van de school wordt bepaald.

Ontstaat er een vacature op school, dan plaatst het bestuur een advertentie, zodat gegadigden kunnen solliciteren. Zo doet men bijvoorbeeld in Dedemsvaart. Maar tot in de tweede helft van de negentiende eeuw komt het ook voor dat het bestuur bij een vacature geen advertentie plaatst, maar een beroep uitbrengt, naar analogie van een vacante predikantsplaats. De beroepen kandidaat kan dan het beroep aannemen of ervoor bedanken.

Het inkomen van de schoolmeester

Het inkomen van de onderwijzer bestaat voor een groot deel uit door de ouders af te dragen school-

Minister J. Th. de Visser.

A T T E N T I E.
Voor de thans in aanbouw zijnde **Bijzondere School** boven aan de *Dedemsvaart*, (behoorende onder *Heemse*) wordt gevraagd: Een **HOOFD-ONDERWIJZER** van den tweeden Rang. Die lust hebben om de jeugd in des Heeren vrees op te voeden, worden uitgenoodigd zich in Persoon of per *franco* Brieven voor den 10 Januarij e. k. te adresseren aan den President dier School, P. DAM, te *Dedemsvaart*. (278)

gelden. Omdat er geen leerplicht is, is dat schoolgeld een onzekere bron van inkomsten en voor onderwijzers dreigt dan ook permanent armoede. Hoewel de onderwijswet van 1857 een minimumloon bepaalt, is

dat zo laag dat neveninkomsten noodzakelijk blijven. Vaak is de meester daarom ook nog koster of organist. Daarvoor is overigens wel de medewerking van de kerkvoogdij nodig, en dat is niet altijd vanzelfsprekend.

In de tweede helft van de negentiende eeuw verdient een hoofdonderwijzer van een christelijke school zo'n 500 à 600 gulden per jaar. Voor de ambtswoning, eigendom van het bestuur, wordt geen huur in rekening gebracht. De hulponderwijzer, ook wel ondermeester genoemd, verdient beduidend minder, zo'n 400 gulden per jaar. Dat is te weinig om een gezin van te kunnen onderhouden. De ondermeester kan dan ook pas aan een huwelijk gaan denken als hij promoveert tot hoofdonderwijzer.

Omdat er van overheidswege amper sociale voorzieningen zijn, voorzien de christelijke onderwijzers daar gedeeltelijk zelf in. Zo is er de vereniging Barnabas, een fonds voor de ondersteuning van weduwen en

Dedemsvaart. Het huis met het zijraam is de woning van het hoofd van de christelijke school.

wezen van christelijke onderwijzers. Het fonds Johannes ondersteunt bejaarde hulpbehoevenden en de vereniging Lukas verleent hulp als door ziekte de onderwijzers in financiële problemen komen.

In de klas

De klassen zijn vaak groot. In 1872 staat de twintigjarige meester Van der Kooi als beginnend onderwijzer voor een klas van vijftig leerlingen. En dat is nog niet eens het maximum, want volgens de wet mogen het er zeventig zijn. In 1878 wordt de leerlingenschaal verlaagd naar veertig, nog altijd een fors aantal.

De schoolgebouwen hebben in de regel hoge ramen, soms nog voorzien van matglas, zodat 'geen uitzicht naar buiten de oplettendheid afleidt'. De schoolborden zijn dofzwart geverfd en kachels zorgen in de winter voor de warmte. De leerlingen zitten meestal in tweepersoonsbanken. De jassen hangen in de lange gangen, waar ook de klompen staan.

Hoge ramen.

Onderwijzersexamen 1887: 'Te Arnhem werden opgeroepen 58 mann. kandidaten, 1 trok zich terug, 37 werden afgewezen en 20 toegelaten.'

Opleiding

Er zijn in de tijd van de schoolstrijd meerdere mogelijkheden om opgeleid te worden voor onderwijzer. Je kunt als jongen van twaalf à dertien jaar kwekeling op een school worden. Je gaat dan al snel voor de klas onder toezicht van de hoofdonderwijzer. Voor en na schooltijd word je door je baas klaargestoomd voor het examen. Na de onderwijswet van 1878 vervalt deze mogelijkheid gedeeltelijk. Je kunt nog wel steeds als kwekeling aan de slag, maar je opleiding krijg je op de normaalschool. Dat betekent dat je in de avonden en op zaterdag in de normaalklas zit en les krijgt van ervaren onderwijzers. Voor hen is het lesgeven op de normaalschool een welkome bijverdienste. Je kunt ook een opleiding volgen aan een kweekschool, maar dat is alleen weggelegd voor degenen die over voldoende geld beschikken.

Welke opleiding je ook volgt, de voorbereiding voor het examen vraagt veel stampwerk en de examens voor onderwijzer en hoofdonderwijzer zijn berucht.

Kweekschool met den Bijbel in Rotterdam.

De vakken

Naast het vak Bijbelse Geschiedenis worden op de christelijke school alle door de overheid voorgeschreven vakken gegeven. Daarvoor worden methoden en leerboekjes gebruikt, die specifiek voor de christelijke school geschreven zijn. Ze zijn er in overvloed en menig onderwijzer of schoolhoofd moet aan het schrijven ervan een aardige bijverdienste gehad hebben. Bekende auteurs uit de tijd van de schoolstrijd zijn bijvoorbeeld J. de Liefde, P.J. Kloppers en H.J. van Lummel. De laatste is naast hoofdonderwijzer en kinderboekenschrijver ook schilder. In die hoedanigheid heeft hij vooral bekendheid gekregen door zijn vele schoolplaten. Ze worden gebruikt bij Bijbelse Geschiedenis en de zaakvakken.

Het onderwijs in de vaderlandse geschiedenis heeft een bijzondere voorliefde. De meester kan in zijn vertellingen Gods hand laten zien, want die schrijft immers de geschiedenis.

Voor het vak rekenen maakt men gebruik van de rekenboekjes die ook op de openbare school gebruikt worden. Qua identiteit geeft dat in die tijd nog geen problemen.

Naast de psalmen en vaderlandse liederen zingen de kinderen uit de liederenbundel van J. de Liefde of *Het Harpje* van J.C. de Puy. Gezien de inhoud van deze liedbundels zijn die wellicht niet gebruikt bij het onderwijs van ledeboerianen en kruisgezinden, maar gegevens daarover ontbreken. Fragmentarisch is ons wel iets bekend over de leesboekjes die op deze scholen gebruikt zijn. Dankzij de ijverige burgemeester van Benthuizen weten we dat bij het huisonderwijs gebruik is gemaakt van de leesboekjes van de Amsterdamse hoofdonderwijzer W.H. van Leeuwen. Van Leeuwen is lid van de kruisgemeenten en zal later dit kerkverband nog dienen als predikant. Op de school van ds. Van den Oever leren de kinderen lezen met de leesboekjes van H. Picard uit Gorinchem. Gezien de inhoud van zijn leesboekjes heeft Picard zich nauw verwant gevoeld aan kruisgezinden en ledeboerianen. In zekere zin hadden deze voorlopers van de reformatorische scholen toen al hun eigen methoden.

Geschiedenis des Vaderlands

Wellicht is door ledeboerianen en kruisgezinden bij het onderwijs ook gebruikgemaakt van de *Geschiedenis des Vaderlands*, geschreven door meester G. de Braal.

— 55 —

43. Psalm 146 : 1, 3, 5, 8.

Stadig en met wákrub.

1. Prijs den Heer met blij-de gal-men; Gij, mijn ziel! hebt rij-ke
2. Za - lig hij, die in dit le - ven, Ja - kobs God ter hul - pe
3. 't Is de Heer, die 't recht der ar - men, Der ver - druk - ten gel - den
4. 't Is de Heer van al - le hee - ren, Zi - ons God, ge - ducht in

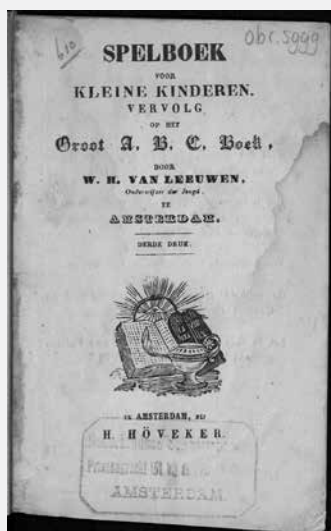
1. lof. 'k Zal, zoo - lang ik leef, mijn psalmen Vroo - lijk wij - den aan Zijn
2. heest; Hij, die door dienood ge - dre - ven, Zich tot Hem ont - troost be -
3. doet; Die, uit hef - de - rijk er - bar - men, Hon - ge - ri - gen mil - d'lijk
4. slacht; Zi - on! zing uw God ter eer, Prijs Zijn groot - heid, loof den

1. lof. 'k Zal, zoo - lang ik 't licht ge - niet, Hem ver - hoo - gen in mijn
2. geeft; Die zijn' hoop in 't hach - lijkst lot, Ves - tigt op den Heer, zijn'
3. voert; Die ge - van - genen vrij - heidschenkt, En aan hun el - len - de
4. slacht; Zi - on! zing uw God ter eer, Prijs Zijn groot - heid, loof den Heer!

Uit „het Harpje“.

Een lied uit *Het Harpje*.

Omstreeks 1890 was algemeen de lei in gebruik. "t Was zoo goedkoop: de school gaf de lei en de leerlingen moesten voor de griffels zorgen. De winkels die deze laatste verkochten, hadden het vóór negen druk: drie griffels voor een cent!"

Ook in de gezinnen zal het zijn weg gevonden hebben, want het boek is een ‘leesboek voor christelijke scholen en huisgezinnen’, aldus de ondertitel. Het is een veelgelezen boek, want na de verschijning in 1858 komt er in 1915 al een zesde druk uit. Dankzij een klacht van een onderwijsinspecteur weten we dat het boek zelfs op een openbare school ergens in Gelderland gebruikt is.

De auteur, Gerard de Braal, is afkomstig uit het Zeeuwse Zierikzee. Na in zijn woonplaats via het kwekelingenstelsel opgeleid te zijn voor onderwijzer, wordt hij op drieëntwintigjarige leeftijd benoemd aan een christelijke school in Den Haag. Hij huwt daar met de dochter van de bekende uitgever J.J. van Golverdinge, die naast uitgever ook oefenaar is bij de Haagse kruisgezinden.

Meester De Braal volgt zijn schoonvader in zijn ker-

kelijke keuze. Op vijftienvintigjarige leeftijd schrijft hij zijn geschiedenisboek. Het heeft de vorm van een samenspraak tussen een vader en zijn vijf kinderen.

In de onderwijswereld wordt het met gemengde gevoelens ontvangen. Het liberale onderwijsblad *De Wekker* heeft er geen goed woord voor over. Hoe komt De Braal erbij dat de beeldenstorm een gevolg is van de afkeer van de beeldendienst? Het is een ordinaire vernielingsactie geweest van het ‘woeste grauw’. En watergeuzen zijn gewoon zeeschuimers en vrijbuiters in plaats van vrome redders van het vaderland. Datheen is een oproerkraaiër en Van Oldenbarnevelt het slachtoffer van theologische scherp-slijpers, aldus *De Wekker*.

In het verenigingsblad van de christelijke onderwijzers verdedigt de recensent de visie op de geschiedenis die De Braal in zijn boek uitdraagt. Hij maakt er

J.J. van Golverdinge.

echter wel een aantal kanttekeningen bij, waaruit duidelijk wordt dat er ook binnen de gelederen van de christelijke onderwijzers bezwaren zijn tegen de wijze waarop De Braal de feiten verwoord heeft. Zo noemt de recensent de beschrijving die De Braal geeft van het optreden van Datheen in Gent een ‘excentrieke voorstelling en beschouwing’. Over de weergave van de beeldenstorm wordt opgemerkt dat deze weliswaar feitelijk juist is, maar dat de toon en inkleding voor rekening van De Braal gelaten worden. Ook is de schrijver het met *De Wekker* eens dat het taalgebruik van De Braal wel wat kinderlijker kan. Bovendien moeten we de kinderen van de lagereschoolleeftijd niet vermoeien met de theologische verschillen tussen Arminius en Gomarus en horen de Dordtse Leerregels niet thuis in een geschiedenisboek voor de lagere school. Het is onbekend hoe De Braal op deze beoordelingen gereageerd heeft. Hij is in elk geval niet van mening veranderd, want hij heeft de inhoud van zijn boek ongewijzigd gelaten. Gezien de vele herdrukken van het boek is er een volksdeel geweest dat zich herkent in de geschiedbeschouwing van meester De Braal. Zij vinden bij hem terug wat ze ook vinden bij de oudvaders: God, Nederland en Oranje.

In 1865 wordt De Braal hoofd van de christelijke school in Middelburg. Kerkelijk behoort hij daar tot de afgescheidenen. In 1871 wordt hij op grond van artikel 8 DKO toegelaten tot het predikambt. Hoewel hij predikant is bij de christelijke afgescheiden gemeenten ontvangt hij in de loop van zijn bediening van zowel de gezamenlijke ledeboeriaanse gemeenten in Zeeland als van de kruisgemeente in Lisse een be-

Petrus Datheen.

Ds. G. de Braal.

Onderwijzers dienen een voorbeeld te geven in netheid en goede manieren. En dat houdt volgens schoolbestuurslid dr. J. Woltjer in ‘dat ze bijv. niet op pantoffels voor de klas staan, dat ze niet op de grond spuwen, dat ze niet rooken onder de les, dat ze geen vuile en morsige kleren dragen, dat hunne handen steeds behoorlijk gereinigd en verzorgd zijn.’

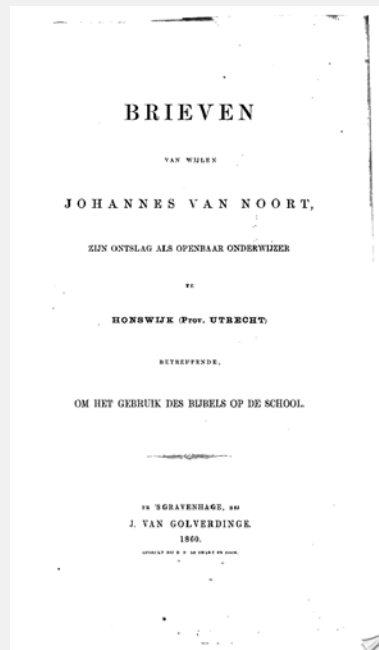
Beroepen: bij de verschillende gemeenten van ds. van Dijke in Zeeland, als reizend predikant ds. G. de Braal te Dinteloord, die voor deze beroeping heeft bedankt, alsmede voor den toezegging van beroep naar Middelharnis.

Beroepen door de ledeboerianen.

roep. Zijn bevindelijke prediking roept daar herkenning op. Hij overlijdt in 1905.

Hij stichtte door zijn wandel

Sinds de wet van 1857 is het verboden om op de volksschool godsdienstig onderwijs te geven. Dat is de taak van de kerk en dient na schooltijd te geschieden. Dit verbod kost meester Johannes van Noort zijn baan. Johannes geeft rond 1830 onderwijs aan de jeugd van Honswijk, een dorpje in de provincie Utrecht. Met de komst van Van Noort is ook de kwaliteit van het onderwijs verbeterd. Er gaat een goed gerucht uit van de volksschool en deze telt uiteindelijk zo'n tachtig tot negentig leerlingen. Dat zijn er zoveel dat Van Noort hulp nodig heeft. Hij gebruikt daarvoor zijn veertienjarige zoon. Dan wordt het 1836. De wijze waarop en de omstandigheden waaronder zijn ons niet bekend, maar wel weten we dat in dat jaar Johannes tot verandering komt. God grijpt in 'op een krachtdadige wijze'. In zijn onderwijs gaat Van Noort nu ook gebruikmaken van de Bijbel en houdt hij zijn leerlingen de noodzaak van bekering voor. Het gevolg is dat de schoolopziener klachten krijgt over het onderwijs van Van Noort. Hij wordt ervan beschuldigd dat hij aan de hand van de Bijbel godsdienstig onderwijs geeft en verkeerde boeken in school gebruikt. Diverse malen moet Van Noort voor de schoolcommissie verschijnen

en probeert men hem te bewegen om met het godsdienstig onderwijs uit de Bijbel te stoppen. Het is immers in strijd met de wet. Als de gesprekken niet blijken te helpen, schorst de commissie de meester voor zes weken. De schorsing heeft echter niet de uitwerking waarop men hoopt. Van Noort blijft standvastig en getrouw Gods Woord tijdens zijn lessen gebruiken. Het levert nieuwe aanklachten op en weer wordt Van Noort voor de schoolcommissie gedaagd. De commissieleden blijven met niet aflatende ijver proberen Van Noort te bewegen het gebruik van de Bijbel op te geven. 'Maar zeg mij eens', zo vraagt een commissielid, 'wat is toch uw doel om den Bijbel te laten lezen?'

Van Noort antwoordt daarop: 'Door het openzetten van het net kon er ééntje gevangen worden, mijnheer.' En dan herhaalt hij zijn eerdere verklaring dat hij liever sterft dan de Bijbel niet meer in de school te gebruiken.

De schoolcommissie komt tot de conclusie dat, gezien de standvastigheid van Van Noort, niets anders rest dan de meester uit zijn ambt te ontsetten. Het ontslag gaat in op 1 november 1855 en is gegrond op de overweging 'dat Johannes van Noort, onderwijzer op de openbare school te Honswijk, gemeente Tull en 't Waal, op zijne school, bij herhaling, in de gewone schooluren, bij het lezen van den Bijbel daarvan uitlegging heeft gegeven, en wel op zoodanige wijze, dat het in verband met de vragen, daarbij aan de leerlingen gerigt en de door hem gegevene toelichtingen boven bedenking daarstelt het geven van leerstellig godsdienstig onderwijs.'

Aan het begin van het jaar 1856 verhuist Van Noort naar Benthuizen, de standplaats van zijn geliefde ds. L.G.C. Ledeboer. Hij leeft er nog enkele jaren als ambteloos burger tot hij op 13 augustus 1859 op de leeftijd van 61 jaar het geloof verwisselt voor aanschouwen. Bij het geopende graf leest ds. Ledeboer een door hem gemaakt gedicht voor:

*'Hier rust een Christen uit, die stichtte door zijn wandel,
die bad en sprak en deed en toonde in al zijn handel
dat Christus in hem was en hij in zijnen Heer' ...'*

Meester Gangel, hoofd van de openbare school in Appeltern is in 1845 hetzelfde overkomen als meester Van Noort. Hij wordt door Gedeputeerde Staten ge-

Meester Gangel.

schorst, omdat hij in zijn lessen de Bijbel gebruikt en leerstellig onderwijs geeft. Tot ontzetting uit zijn ambt komt het niet, omdat meester Gangel nog tijdens zijn schorsing door ds. Heldring naar Hoenderloo geroepen wordt.

Uit de hand des Heeren

Omdat christelijke scholen volledig bekostigd moeten worden uit de schoolgelden en collecten, kan een school zomaar in financiële problemen komen. Een voorbeeld daarvan is de christelijke school in Gorinchem. De school gaat uit van de christelijke afgescheiden gemeente en telt in de tijd van het eerste hoofd van de school, meester A.W. Van Kluijve, ruim honderd leerlingen. Van Kluijve is aanvankelijk werkzaam aan een openbare school in Heusden, maar stapt uit overtuig-

'... dat bedoelde onderwijzer tweemaal per schooltijd iets uit een kast kwam halen, die bij mij in 't lokaal onder een trap was en waar men geheel in moest gaan om iets te krijgen. Later bleek dat hij misbruik maakte van sterke drank; iedere dag een fleschje vol meebracht naar school en in de kast ging om daaruit te proeven.'

ging over naar een School met de Bijbel. Dat daardoor zijn salaris terugloopt van 2000 naar 700 gulden per jaar neemt hij graag voor lief. Na het vertrek van Van Kluijve wordt de vierentwintigjarige Arie Bloot, die ook op de school lesgeeft en inmiddels de hoofdakte behaald heeft, benoemd als zijn opvolger. Door concurrentie van de plaatselijke openbare school daalt het aantal leerlingen van de christelijke school aanzienlijk. Omdat de school financieel naast collecten afhankelijk is van het schoolgeld van de leerlingen, komt het schoolbestuur door deze leerlingendaling in financiële moeilijkheden. In maart 1880 ziet het schoolbestuur geen andere uitweg meer dan het sluiten van de school. Hoofdonderwijzer Bloot besluit dan, in het geloofsvertrouwen dat de Heere hem zal helpen, de school voor eigen rekening voort te zetten. Zelf zegt hij daarvan: 'Goedsmoeds en blij dat de Heere mij verwaardigd had deze weg, met het geloofs oog op Hem, in te slaan.'

Jaren later constateert men dat meester Bloot ruim elf jaar lang uit de hand des Heeren heeft geleefd. Uit de financiële administratie blijkt namelijk dat in deze periode de inkomsten uit het schoolgeld van de leerlingen volledig nodig zijn geweest voor de schoolvoorzieningen. Het salaris voor de meester zelf is er al die jaren bij ingeschoten. Hoe er toen in zijn levensonderhoud is voorzien? Kenmerkend is daarvoor het door meester Bloot zelf vertelde voorval, toen hij op zeker moment in geldnood zat en de zestig gulden huur niet kon betalen. 'Voor ik naar school ging, boog ik nog eenmaal mijn knieën en legde mijn bezwaren neer voor de Heere, mijn Toevlucht. Ik mocht mijn

bekommernissen op Hem werpen en ging welgemoed naar school. Een paar dagen later ontving ik een gesloten envelop. Thuisgekomen maakte ik deze open ... er zat een bankbiljet van 60 gulden in.'

In 1891 wordt op initiatief van de predikant van de plaatselijke gereformeerde kerk een schoolvereniging opgericht. Het bestuur van de christelijke school komt nu in handen van de vereniging en meester Bloot wordt benoemd tot hoofd van de school. Hij ontvangt voortaan een salaris van 900 gulden per jaar. Op 1 juni 1920, na een diensttijd van vierenvijftig jaar, beëindigt meester Bloot zijn werkzaamheden.

Meester Bloot.

Bronnen

Brieven van wijlen Johannes van Noort, zijn ontslag als openbaar onderwijzer te Honswijk (Prov. Utrecht) betreffende, om het gebruik des Bijbels op de school. 's-Gravenhage, 1860.

Bouma, H., *Een vergeten hoofdstuk*. Enschede, 1959.

Gilhuis, T.M., *Memorietafel van het christelijk onderwijs. De geschiedenis van de Schoolstrijd*. Kampen, 1975.

Klinken, L.D. van, 'De afscheiding en het onderwijs'. Onbekende aspecten van de schoolstrijd. *criterium*, 13^e jrg. 1984.

Klinken, L.D. van, *Dienstbaar aan het onderwijs. Een studie naar de protestants-christelijke pedagogische tijdschriften uit de negentiende eeuw*. Heerenveen, 2009.

Klinken, L.D. van, *Kerk en School*. Rubriek in *Kerkblad*, jrg. 24 en 25.

Natzijl, H., *Een Schild in alle nood. Uit het leven van meester Arie Bloot (1851-1936)*. Houten, 2005.

Wijlen, H.J. van, *Toen wij nog in tenten woonden. Herinneringen uit de dagen van den Schoolstrijd*. Goes z.j.

Wirtz Czn, J.C., *Bijdrage tot de geschiedenis van den Schoolstrijd*. Amsterdam, 1926.